

նա կեղտով
ի թվականին 246.

344թ. Նա հեկադադէս աւետարանս տվի տէր դաւիթին
էլ ինչ որ բան չիլի ես տէր վլաս վկայ ոհանես արեղէս:

(շարունակելի)

Մես. վարդ. Մաքսուդեան.

ԱՆԻԻ ԱԻԵՐԱԿՆԵՐԸ

Շարունակութիւն

III.

Այժմ Անին ներկայանում է անբնակ աւերակ, ձգուած
անկանոն մի եռանկիւնի տարածութեան վերայ, որ 150
դեսիատինից աւելի է: Եթէ մօտենանք Անիին հիւսիսային
կողմից, նա մի քիչ հեռուից՝ չի թողնում այն բոլորովին
ամայութեան տալաւորութիւնը՝ որպիսին համակում է քա-
ղաք մանողին: Բարձր, մի ժամանակ ահարկու քաղաքային
պարիսպները մասամբ թաքցնում են քաղաքի ներքինը:

Այդ պարիսպները կոչւում են Սմբատեան և նրանց
կառուցումն վերադրւում է Սմբատ Բ.-ին: Բայց նրանք
չեն մնացել իրանց սկզնական դրութեամբ: Սմբատ թա-
ղաւորի պարիսպները, ժամանակի ընթացքում, միշտ նո-
րոգուել են, թանձրացել են, և շատացել է աշտարակների
թիւը: Տեղտեղ, ուր պարիսպների երեսաքարերը թա-
փոււել են, տեսանելի է աւելի հին շարուածքը, և այդպէս
երբեմն երևան են դալիս երեք և մինչև անգամ չորս շերտ
երեսաշարք: Սմբատեան պարիսպները, որպէս և Անիի բո-
լոր միւս յիշատակարանները, դերազանցում են նրբու-
թեամբ և ուղղանկիւն, ողորկ տաշուած ու խիտ դասաւոր-
ուած քարերի կանոնաւոր շարուածքով: Պարսպի գոյնը
աւելի կենդանացնելու համար շարուածքի մէջ տեղտեղ
գործադրուած են բացի դեղնագոյն քարերից՝ կարմիր և
սև քարեր, որ սովորական են Անիի միւս շինութիւնների

համար: Այս գունաւոր քարերը երբեմն կազմում են գօտիներ աշտարակների վերայ, երբեմն էլ դասաւորուած են շախմատի կարգով. երբեմն զանազան ձևեր են պատկերացնում, մեծ մասամբ՝ խաչի: Չնայելով որ շատ տեղերում պարիսպները խիստ կռիւների հետքեր են կրում և ծակոտուած են սլաքներով, բաբաներով և բաղխող գործիքներով, նրանց վրայ պահպանուել են ուռուցիկ դարդեր, որ ներկայացնում են արծիւ, վիշապ, ցլի գլուխ և մինչև անգամ ապակեայ ու յաղճապակեայ կիսագնդակների մնացորդներ, որոնք հագցրուած են առանձին քարերի մէջ: Անիի պարիսպները ամենալաւ կերպով բնորոշում են անեցիների ձգումն, ըստ յարմարութեան ամեն բան դարդարել որ և է կերպով: Այդ տեսակ դարդարանքներից պէտք է ջոկել քաղաքի Գլխաւոր դրան մօտ գտնուած վազող տիգրի ուռուցիկ քանդակը, խաչապսակ գնդակը ճիրանին, որը թերեւ Անիի զինադրօշն էր (ԺԳ. դարում): Բացի գլխաւոր դռնից կարելի է քաղաքի մէջ մտնել մի քանի այլ դռներով ու դռնակներով:

Քաղաքի ներքինը տխուր տեսարան է ներկայացնում: Շինութիւնների մեծ մասից մնացել են քիչ ու շատ բարձր բլրակներ կամ խոր փոսեր: Միայն տեղ տեղ բարձրանում են դեռ կանդուն մնացած հատ հատ յիշատակարաններ: Դրանց մէջ առանձին տպաւորութիւն է թողնում կաթուղիկէն, որ հիմնարկուել է Սմբատ Բ. թագաւորի օրով և աւարտուել 1000 թ. կադրամիդէ թագուհու ձեռքով, որը թաղուած է տաճարի արեւելեան որմի տակ: Բարձր պիլոնները (սիւնի բուն), նուրբ, թեթեւ թեքուած կամարները, արեւելեան կողմից մռայլ խորանները, գմբէթի տեղ՝ բաց երկինքը տաճար մտնողին հիացնում են: Տաճարի տեսքը արտաքուստ փոքր ինչ խանդարում է գմբէթի բացակայութիւնը, գմբէթի, որ ըստ աւանդութեան խոնարհուել է 1319 թուին, սարսափելի երկրաշարժի ժամանակ, որ կործանիչ ազդեցութիւն է ունեցել կովկասի շատ յիշատակարանների վերայ:

Տաճարից դէպի արեւելք բարձրանում է Փրկչի աշտա-

բաղաձև, բաղմանկիւն եկեղեցին, որ շինուած է ՓԱ. դարի առաջին կիսում և վերանորոգուել է ՓԳ. դարի երկրորդ կիսին: Եկեղեցիների այս հետաքրքիր երևոյթը, միջանի մեծ արսիղներով, որոնցից մէկը յատկացուած է լինում բեմին ու սեղանին, բաւական հազուադէպ է Հայաստանում, բայց Անիում այդպիսի մի եկեղեցի էլ կայ. հազանում է Կաթողիկէի միւս կողմը, գիտակի ձորաբաշին, և պատկանում էր Արուղամբենց իշխաններին. այն շինուած է համարեա միաժամանակ Փրկչի եկեղեցու հետ, որը կառուցուած է նոյն տոհմի իշխանների ներկայացուցիչներից մէկի ձեռքով: Արուղամբենց Ս. Գրիգոր եկեղեցումն էլ Փրկչի տաճարումն էլ կան որմնանկարների (Փրեակ) մնացորդներ, առաջինում համարեա բոլորովին ջնջուած: Փրկչի տաճարում որմնանկարները նկարած են ՓԳ. դարի վերջերում, և, ի նկատ առնելով որ որմնանկարները Հայաստանում հազուադէպ են, շատ հետաքրքիր են: Բայց ոչ նկարչութեան և ոչ պահպանուած լինելու կողմից նրանք չեն կարող մրցել Անիի մի այլ եկեղեցու նկարների հետ: Այդ եկեղեցին գտնւում է Ախուրեան ձորի դառի վայրի վերայ Փրկչի եկեղեցուց մի քիչ ներքե. շինել է 1215 թուին Անիի հարուստ իշխան հայ-քաղկեդոնական Տիգրան Հոնենցը, որ Երկայնաբազուկ եղբայրների մերձաւորն էր: Արտաքուստ եկեղեցին զարդարուած է նուրբ քանդակով, որ ձևացնում է բուսական ցանցի մէջ խլճճուած զանազան գազաններ, իսկ ներքուստ ամբողջովին նկարուած է: Որմնանկարները ներկայացնում են աւետարանական տեսարաններ, և մի շարք դէպքեր Հայաստանի լուսաւորիչ Ս. Գրիգորի կեանքից, որի անուանն էլ նուիրուած է տաճարը: Տիգրան Հոնենցի այս տաճարը Անիի ամենալաւ յիշատակարաններից մէկն է: Նոյն Տիգրան Հոնենցը կառուցել է և մի փոքրիկ վանք, որ գտնւում է նոյնպէս ձորի դառի վայրի վերայ: Անիի այս գեղեցիկ անկիւնը զարդարուած է փոքրիկ, ճաշակաւոր աշտարակ — մատուռով, որը ներկայացնում է Փրկչի տաճարը՝ փոքր դիրքով: Այդ վանքը ընդհանրապէս կոչւում է կուսանաց վանք:

Սակայն նոյն կոչումն արւում է Անիի բոլորովին ծայրին, բարձր, ապառաժեայ թերակղզու վերայ մեկուսացած եկեղեցուն էլ. մեկուսացած աշտարակը, որ բարձրանում է թերակղզու բարձրաւանդակի եզրին, նոյնպէս և բոլոր թերակղզին, կոչւում է Կոյսի-Ամրոց (Ղըզ-Ղալա): Կոյսի-Ամրոցի եկեղեցին, որ համեմատաբար աւելի և առատօրէն զարդարուած է շատ գեղեցիկ քանդակներով և ծածկուած բազմաթիւ արձանադրութիւններով, կապ ունի Երկայնաբազուկ եղբայրների շինարարական դործունէութեան հետ: Ինչպէս յայտնում է արձանադրութիւնը, այս եկեղեցին կառուցուած է այնտեղ, ուր Հայաստանի լուսաւորիչ Ս. Գրիգորը կործանելով Անահիտ աստուածուհու բազինը, եկեղեցի շինեց:

Թերակղզու և քաղաքի զլխաւոր մասի միջև, բաւական բարձր բլրի վերայ է Անիի միջնաբերդը: Նրա կենտրոնը գրաւում է արքայական ապարանքը: Նրա եզրին գտնւում է բաւական լաւ պահպանւած սագաշէն (բազիլիք) փոքրիկ եկեղեցի: Անիի այս ամենահին շինութիւնը իւր վերայ ունի հայերէն արձանադրութիւն 622 թուից Քս. ծ. յետոյ, և բազմաթիւ չափազանց հետաքրքիր զարդաքանդակներ, որոնք բոլորովին ինքնատիպ են հայ գեղարուեստի այս հեռաւոր ժամանակաշրջանի համար: Բացի այս եկեղեցուց, բերդում կան դարձեալ երկուսը, որոնցից մէկի դռան ճակատը (պօրտալ) զարդարուած է ԺԱ. դարին վերաբերող հին գեղարուեստի հետքերով, երկրորդը որ մօտաւորապէս ժամանակակից է նրան, մանրամասնութեան մէջ բաւական հետաքրքրական բաներ ունի:

Միջնաբերդի ու Կաթողիկէի միջև, համարեա մէջ տեղում, Ախուրեանի ձորաքաշին գտնւում է կրկնայարկ մզկիթ բարձր, բազմաշերտ մինարէթով: Անիի ամենագեղեցիկ զարդն է այս մզկիթը, իւր խոշոր սիւներով, որոնք պսակաւորուած են ահագին խոյակներով, և հոյակապ առաստաղով՝ որ տրոհուած է հարթ քառակուսիների, և շարուած է գոյնզգոյն քարերով: Այս շինութիւնը մզկիթ է դարձրել Մանուշէ էմիրը, նորոգելով և փոքր ինչ էլ

փոփոխելով, իսկ առաջ նա ծառայել է մեզ անյայտ նպատակի*), հաւանօրէն կապ ունէր մօտիկ եղած քաղաքային, Աշոտի համարուած, պարսպի և Ախուրեանի կամուրջի հետ, որ մէկն էր այն երկու կամուրջներէից, որոնց հետքերը քաղաքի սահմանում դեռ մնում են: Այդ կամուրջը ունէր մի կամար 14 սաժէն լայն անցքով:

Կաթուղիկէից դէպի հիւսիս արեւմուտք Անիի երկրորդ մզկիթի մինարէթի փլուածքի կոյտերից ոչ հեռու գտնւում են Առաքելոց եկեղեցու աւերակները և նրա գաւիթը: Գաւիթը (շինուած է ժ.հ. դարում, շատ աւելի լաւ է պահպանուել քան (ժ. դարում շինուած) եկեղեցին, և իւր գոյնգոյն առաստաղով, քանդակաւոր բարաւորներով և ստալաքտիկական նիշերով (խորշ) մեծ տպաւորութիւն է թողնում: Նրա հոյակապ ստալակտիքական գմբէթը փոքրիկ լուսամուտով վերևում համարեա կախուած է չորս շքեղ և վայրահակ կամարների վերայ, որից երկուսը արդէն խխմել են: ժ.հ. դարի այս քմահաճոյ քանդակները քիչ են պատշաճում իսկական եկեղեցու դռների լուրջ ճակատներին, որոնք զարդարուած են տերեւաքանդակ խոյակներով ինչպէս է բերդի եկեղեցին: Ա. Առաքելոց եկեղեցու ճակատի (Ֆասադ) քանդակները իրանց նրբութեամբ շատ յետ են իշխանական սպարանքի (շինուած ժ.հ. — ժ.Գ. դարերում) ճակատից: Այդ սպարանքը գտնւում է Անի գետակի (Ծաղկոցաձոր) ձորաբաշին: Ապարանքի դրան ճակատը շարուած էր քանդակաւոր աստղներով և խաչերով, որոնք այժմ, ափսոս, շատ ջարդոտուած են: Այս ահագին շինութիւնը երեք յարկանի է, որոնցից ներքինը մասամբ գետնի մէջ է գտնւում, կիսախաւար է և ծածկուած է բարձր կամարներով:

*) Մեր կարծիքով՝ այդ շէնքը, որ աւանդաբար կաթուղիկոսարան է կոչւում, եկեղեցու գաւիթ է. կամարների վերայ նկատել ենք խաչերի հետքեր. առաստաղիգունաւոր քարերը շարուած են այնպէս որ խաչ են ձևացնում: Հաւանօրեն մզկիթի արևելեան կողմը գտնուած ձորի զառիվայրի դերբուկը մզկիթ դարձած գաւիթին կից եկեղեցու փլուածքն է: Հայ բարգ.

Եթէ յիշենք և վրաց փոքրիկ սագաշէն (բազիլիկեան) եկեղեցին էլ, որը գտնուում է Ս. Առաքելոց եկեղեցուց դէպ ի հիւսիս, դրանով արդէն թուած կը լինենք Անիի բոլոր յիշատակարանները, որոնք գեանի երեսին են։ Սակայն քաղաքի պարիսպներից դուրս կան մի երկու աւերակներ էլ, ի միջի այլոց փոքրիկ, շատ գեղեցիկ, և իւր շինուածքով բացառութիւն կազմող երկյարկ եկեղեցին, որ սովորաբար Հովուի եկեղեցի է կոչւում։ Քաղաքի մէջ կան նաև ամբողջ մի կարգ առանձին շինութիւնների վայրի և անտաշ անագին քարերի կուտակներ։ Այդ շինուածքները ձիթահաններ են, որ կիկլոպեան շինուածքների տալաոթութիւն են թողնում, և դրանց այժմ այդպէս էլ համարում են։

Այդպիսի առասպելական հնութիւն են երբեմն վերագրում արհեստական բազմաթիւ այրերին, որոնցով լի են Անիի ձորերը, մանաւանդ Անի—գետակի ձորը. Բայց ի հարկ է այս քարայր բնակարանները, որոնք երբեմն մի քանի սենեակներ ունեն, Անի քաղաքի աւելի յետին ժամանակներին են վերաբերում, երբ նրանց մէջ տարւում էին քաղաքացիք, որոնք հնար չունէին վերելում, պարսպից ներսն ապրել։ Անիի բարգաւաճման ժամանակ այրերում շինուել են ընդարձակ դամբարաններ։

Այս այրերը չպէտք է շփոթել «Ստորերկրեայ—Անիի» հետ, որ Անիի ստորերկրեայ բազմաթիւ անեցքերից մէկն է։ Այդ բոլոր անցքերը հաւանօրէն շինուած են ռազմական նպատակով։ Դրանցից ամենամեծը «Ստորերկրեայ Անին» է, որ մէջտեղում ընդհատուած է, թողնելով մի երկուր ընդարձակ դահլիճ, ցածիկ, մի քանի քարէ սիւների վերայ հանգչող, առաստաղով։ «Ստորերկրեայ Անի»-ի մի նշանաւոր մասը փուլ է եկած և պեղումների պէտք ունի։

Բայց աւելի հարկաւոր է պեղումն վերերկրեայ Անիում, որի ամենալաւ յիշատակարանները, ինչպէս պարզւում է, ծածկուած է աւազակոյտերով։

IX

Առաջին կարգաւորեալ պեղումները *) Անիում ձեռնարկուեցին 1892 թուին Ս. Պետերբուրգի կայսերական համալսարանի պրոֆեսոր Ն. Մառի ձեռքով, որ իւր փորձերը կրկնեց 1893 թուին էլ։ Այս պեղումները որ շատ ընդարձակ տեղ էլ չեն բռնում, բաց են արել շատ հետաքրքրական բաներ, ինչպէս Ս. Փրիգորի եկեղեցու մնացորդները, Տիգրան Հոնենցի շինած եկեղեցու փոքրադիր օրինակը, երկու ուրիշ եկեղեցիների մնացորդները, աղքատների տների մի ամբողջ փոքր թաղ և, վերջապէս, հասարակաց բաղանիքը։ Բայց Ն. Մառը ընդհատեց պեղումները, որովհետեւ նա չէր ցանկանում որ գրանուած մանր իրերը քաղաքի սահմանից դուրս տարուեն կամ թողնուեն բաղդի քմահաճոյքին ճարտարապետական մասերը, զարդաքանդակները, արձանադրութիւնները ևլն։

Միայն 1904 թ. երբ նիւթական միջոց գտնուեց Մանուչէի մզկիթը թանկարան դարձնելու, պեղումները վերսկսուեցին և այն ժամանակից սկսուած շարունակւում են ամեն տարի ամառները։ Այս պեղումները, գիտական տեսակէտով տուին հարուստ գիւտեր, և այդ բոլորը պահւում են տեղումը։ 1908 թուին հարկ եղաւ նոր յատուկ թանգարան շինել, այժմ այդ էլ լցուած է, և մտադրութիւն կայ նորը, աւելի ընդարձակը, շինել։

1904 թուի պեղումները երեան հանեցին Աշոտ թագաւորի շինած պարիսպների դիժը, որոնք Սմբատի պարսպի համեմատութեամբ ցած են, բայց հզօր են ու ամուր կառուցուած բաւական մեծ, կարմիր քարերով։ Սմբատի

*) Անիի պեղումները, որ սկսուած են կայսերական Հնախօսական Յանձնաժողովի նախաձեռնութեամբ ու միջոցներով, և համարեա այդ ժամանակից սկսած շարունակւում են բացառապէս հայ հասարակութեան օժանդակութեամբ, մասնաւոր անձանց, զանազան հասարակական հաստատութիւնների և գլխաւորապէս՝ Ս. Պետերբուրգի հայ եղեցիների կալուածների կառավարութեան Պորհրդի գումարներով։

գլխաւոր պարիսպների մօտ պեղումների փորձը եղել է 1907 թուին: Կարսի դռան այն ժամանակ սկսած պեղումն աւարտուեց 1910 թուի: Դուռը, որ առաջ բողբոջվին ծածկուած էր, այժմ ամբողջովին երևան է եկել: Այստեղ շինուածական մեծ բաներ գտնելու յոյսերը շարդարացան, թէև զանազան տեսակի շատ սլաքներ գտնուեցին: Այս պեղման գլխաւոր նշանակութիւնը այն է, որ առաջին անգամ երևան եկան քաղաքի կարևոր ամրութիւնների մասերը, այն է, դռների փեղկերը: Մեծագլուխ բեռների մեծ թուին նայելով՝ կարելի է դատել, թէ երկաթի հաստ շերտով պատած դռները ինչպիսի խտութեամբ մեխոտուած էին: Դռների հաստ տախտակեայ, գօտիներից, որոնց երկու ծայրերին հագցրած են եղել կրնկակ ծալուածքով կռացրած ծղխիները, պարզ ցոյց են տալիս թէ նրանք շատ խոշոր են եղել: Դռները փակուած էին հաստ նիգերով, աւելի ճիշտ՝ գերաններով, որոնք ծայրերին յղակներ ունէին: Ուշադրութեամբ հետամուտ լինելով՝ այդ մնացորդների համեմատ կարելի է վերականգնել դռների ձևը:

1910 թուին մաքրուեցին քաղաքի գլխաւոր դռներն էլ: այստեղից պեղումները ուղղուեցին քաղաքի գլխաւոր փողոցով, որ ձգւում է դէպ ի միջնաբերդը: Այս փողոցի մասը, հին քաղաքում, Աշոտի պարիսպներից ներս, պեղուած էր դեռ 1908 և 1909 թուերին: Փողոցում, բոլոր տները հիմնայատակ են եղած բացի մի երկու կարգ շարքերից: Մանուշէի մզկիթի առջևի թաղում պատերը համեմատաբար աւելի լաւ դրութեան մէջ են պահպանուել, և փողոցի այդ մասը աւելի զօրեղ տպաւորութիւն է թողնում: Պեղուած թաղերից ոչ մէկումն էլ մեծ շինութիւնների հետքեր չերեցին, բացի մի հիւրանոցից, որի մասին խօսք յետոյ կը լինի: Արեւելեան քաղաքի համար շատ հետաքրքրական և բնորոշ են դէպի փողոց դուրս եկած փոքրիկ, բաց տերրամները, որ բռնում են փողոցի կիսից աւելին, նոյնպէս և դրսից ձգուած քարէ սանդուղները: Դուրս եկան մեծ քանակութեամբ վայրի խոշոր

քարեր, որոնք պաշտպանելիս են եղել շինութիւնների անկիւնները արշաւասօյր սայլերի բաղխումներից, տների մուտքերը անձրեւայրերից պաշտպանելու համար՝ սալեր և նստելու համար՝ ցածլիկ թումբեր, որ տեղ տեղ բոլորովին նման են այժմեան մայթերին։ Քարայտառակի հետքեր փողոցի բաւական մեծ մասում չեն երևացել, որ յայտնի չափով կարելի է մեկնել թէ պեղուած մակերևոյթը ամեն տեղ չի հասել հնադոյն քաղաքի հաստատ խտանոցին։ Քաղաքի գլխաւոր դռների առաջ փողոցը յատակած է վայրի բաւական խոշոր քարերով. այնուհետև միջնաբերդի ուղղութեամբ անցնում է գեղեցիկ խճուղի (շօսսէ), քարած մանր և շատ խիտ խճով. քիչ հեռու, փողոցի առաջուց պեղուած մասում պահպանուել է մի գիծ, որ շատ լաւ քարուած է փոքր, բաւական կոկուած, սալերով։

1910 թուին բացուեց Անիի առաջին հրապարակը, հետաքրքրական նրանով, որ նրա տեղում, բայց աւելի խորը շերտում, կանգնած էր եղել ընդարձակ շինութիւն, որ սակայն չյաջողեց այս տարի բաց անել։

Փողոցի վերայ, աւելի ճիշդ, փողոցի տակ դուրս եկաւ հին ջրմուղ (ВОДОПРОВОДЬ)։ այդ շարունակութիւնն է այն գծի, որ բացուել էր դեռ 1904 թուին, քաղաքի պարսպից դուրս, և գալիս էր Սօգիւտլու գիւղի աղբիւրներից. 1908 և 1909 թուերին արդէն բացուած էր փողոցի այդ ջրմուղը։ 1910 թուին երեք տեղեր երեք դանազան տիպի ջրմուղներ էլ բացուեցին։ Աշտի պարսպի մօտ՝ առաջուց յայտնի տիպի սովորական խողովակներով, որոնք ծածկուած են քարաշարքով։ Հիւրատան առաջ՝ նոյն ձևի, բայց ուրիշ տեսակ խողովակով. այսինքն տակառածե, պրկուած պատշաճաւոր կաւէ օղակներով։

Ամենահետաքրքրական ջրմուղային շինուածքը դրանուել է բաւական խորութեամբ Ս. Առաքելոց եկեղեցու առաջի փողոցում. խողովակները շատ հազուադիւս տեսակի են. վերևից ներքև են տափակեցրած, գասաւորած են շատ լաւ շինուած և միմեանց պինդ հագցրած քարէ խողովակների մէջ. կողքովը ձգուած է քարաշար առու, այն-

քան լայն, որ մարդ կարող է միջովը սողալ, այդ կարող էր, ծառայել թէ անասուններ ջրելու և թէ այնտեղից ջրմուղի կանոնաւորութեան հակելու:

Բացի դրանից քաղաքից դուրս գտնուած են խողովակներ, որ ձորի աղբիւրներից քաղաք են գալիս: Այսպիսով ջուրը քաղաքում մատակարարւում էր ոչ միայն Սողիւալուի աղբիւրներից, որ 12 վերստի վերայ է գտնւում, այլ ջրմուղը օգտւում էր մօտակայ աղբիւրներից էլ:

Հետզհետէ գտնւող ջրմուղների գծերը և այն էլ գանազան տիպի, խոստանում են առհասարակ հարուստ նիւթ ընծեռել և պահանջում են մասնագիտական հետազօտութիւն: Այն ժամանակ միայն կարելի կը լինի ներկայացնել այս հոյակապ շինուածքի պատկերը, որի սիւսեմի մէջ մտնում են ճիւղաւորուած կաւէ և երկաթէ խողովակները, որոնք գտնուած են արքունի ապարանքում: Պէտք չէ մոռանալ, որ Անիի ջրմուղը շինուած է մինչև ՓԱ. դարը, երբ այն արդէն վերանորոգւում էր:

Բացի քաղաքային այս հասարակական շինուածքներից՝ պեղումները բաց են արել մի քանի առանձին շինութիւններ էլ, ամենից առաջ՝ 1905 և 1906 թուերին բոլորակ ահագին տաճարի աւերակները, այս տաճարը Գագիկ Ա. թագաւորը կառուցել է 1001—1015 թ: Այս մի հոյակապ տաճար է, որի առանձնայատկութիւններն էին գեղեցիկ սիւները դասաւորուած բոլորակի մէջ դժուած խաչի ձևով. ունէր երեք յարկ, թէ իւր չափերով (բարձրութեամբ մօտ 48 մետր), թէ իւր բոլոր տեսքով, սիւներով ու քանդակներով ականատեսների աչքին հանդիսանում է նա հրաշալիքի պէս մի բան: Յիրաւի, այս շինութիւնը Անիում իւր հաւատարը չունի, և նայն իսկ հայկական ճարտարապետութեան մէջ այդ մի հագուադէպ տիպ է, որը առ այժմ միայն երեք չորս հատ է: Այդ ձևի տաճարներից ամենահինը Զուարթնոց եկեղեցին է (է. դար), էջմիածնի մօտ (Երևանի նահանգում), որը իբրև օրինակ է ծառայել Գագիկի շինութեանը: Արտաքուստ տաճարի որմին հաստատուած է եղել Գագիկ թա-

դաւորի մեծ ($3\frac{1}{2}$ արշ.) քարէ ներկուած արձանը: Թաղաւորը ներկայացուած է կարմիր խալաթով, կրծքին խաչ, խալիֆի ընծայած մեծ, ճոխ փակեղով (չալմա) և իւր կառուցած տաճարի խկական մանրադիրը (մօղել) ձեռքին: Գաղիկի մօրուաւոր դէմքը ուժի և լրջութեան արտայայտութիւն ունի: Արձանը պահուած է Անիի թանգարանում:

Գաղիկի տաճարի շուրջը պեղման ժամանակ դուրս եկաւ աղքատ տների մի ամբողջ թաղ: Արեւմտեան կողմից մասամբ բացուեցին մի մեծ տան մնացորդներ և նրա հոյակապ բարաւորի—դռան ճակատ—(պօրտալ) մասերը, բարդ մօղայիք աստղներով և բօմբերով, որոնք հոժ են ամեն տեսակ նկարների քանդակներով:

1907 և 1908 թուերի պեղումները աւելի ընդարձակ չափերով էին: Պեղուեց միջնաբերդի ապարանքը, շինուած թաղաւորների ժամանակ, բայց յետոյ (մինչև ՓԳ. դարը) փոփոխուած և նորոգուած: Նրա որմերը, որ այժմ խեղճուկ և ծեփերը պոկոտուած են, մի ժամանակ հոժ էին հարուստ զարդարանքներով: Մի դահլիճում կար շատ գեղեցիկ ծեփ, որը ներկայացնում էր կենդանիների՝ նկարներ բուսական շրջանակների մէջ: Մի ուրիշ բազրլիքական դահլիճում որմերը նկարուած էին պատերազմական կամ որսորդական տեսարաններով. որմերը, բացի նկարներից, թանձր ոսկէզօծուած են եղել: Այդտեղ կար փայտեայ կամար նուրբ քանդակներով: Առաստաղը նոյնպէս ունեցել է, ոչ թէ բոյսերի կամ կենդանիների, այլ երկրաչափական ձևերի քանդակներ: Ապարանքում գտնուեցին ներկերով նուրբ նկարուած փոքր տախտակներ: Ի հարկէ ապարանքի այդ բոլոր շքեղ յարդարանքի մնացորդները ամենախեղճ դրութեան մէջ երևան եկան, բայց դրանցով լիովին կարելի է պարզել և վերականգնել շինութեան ընդհանուր բնաւորութիւնը: Ապարանքի մի անկիւնում էլ գետեղուած է փոքրիկ, բայց շատ յարմար, բաղանիքը, իւր նախասենեակով, աւազանով, քարէ տաշտերով և երկու, ջեռուցիչ, խցիկներով: Մեծ կաթսայից

միայն բոյնն է մնացել: Բաղանիքի պատերում յարմարեցրած են ջրամբարից սկսած, տաք և սառ ջրի, նուրբ խողովակներ, առանձին հաստ խողովակը մատակարարում էր հարկաւոր ջրի ամբողջ պաշարը, իսկ նման միւս խողովակը ծառայում էր անասունների համար: Ապարանքի մի դահլիճը, երկրորդ յարկում, նայելով նրա չափերին և լուրջ ճարտարապետութեանը, ոչ թէ բնակութեան, այլ ընդունելութեան համար է եղել: Ապարանքը առայժմ ամբողջովին չէ բացուած:

1907 թուին, բացի ապարանքից, Ս. Առաքելոց եկեղեցուց ոչ հեռու, բացուեց հիւրատուն, որ բաղկացած է երկու ընդարձակ դահլիճներից, քարէ յատակով. դահլիճների մէջ տեղում կայ մի մի ջրամբար, շուրջանակի ձգւում էր բարձր թումբ նստելու և բեռնակիր կենդանիների բեռները վար առնելու համար: Այս թումբի վերայ բացւում են փոքր սենեակների — «համարների» — դռները: Հիւրանոցի լաւագոյն դարդարանքը, որ շատ լաւ շինուած էր, պօրտալն էր, ուր քանդակուած աստղերի, բոմբերի, խաչերի, բաղմանկիւնների մողայիք նկարները միանում էին ուռուցիկ սֆինկների, վիշապների, և վաղրների հետ: Այս հիւրանոցը ԺԲ — ԺԳ. դարերի բնորոշ յիշատակարանն է:

1909 թուի պեղումներով մաքրուեց, Ս. Առաքելոց եկեղեցին մասամբ նրա գաւիթը և շրջապատ ընդարձակ հրապարակը, ուր գտնուեց մի փոքրիկ եկեղեցի է. — Ը. դարի և Բարսեղի հետաքրքրական յիշատակարանը 1184 թուին: Այս պեղումների ամենալաւ գիւտն է Ս. Առաքելոց եկեղեցու հազուադէպ խաչաձև յատակադիծը և նրա հինգ զմբէթներից գլխաւորի մնացորդը, որ համարեա միակն է հայկական ճարտարապետութեան մէջ. նա արտաբուսաւ ծածկուած է դարդարանքներով:

Պեղումների ընթացքում բացի այս բոլոր մեծ յիշատակարաններից բացուել են շատ մանր շինութիւններ էլ, որոնց մի մի յիշելը շատ երկար կը լինի:

Հարունակելի

Թարգ. Յ. Ա. Ն.

